

Пољопривреда у привредном развоју Црне Горе

1. Уводне напомене

Опште је познато да Црна Гора има слабо развијену пољопривредну производњу не само у односу на остале привредне гране него и на своје потенцијалне могућности. Ово је грана којом су се бавиле и живјеле од њених прихода, до прије двије и по деценије, око четири петине становништва, а сада доходак пољопривреде учествује око 20% у укупном националном доходу и од њега живи око једна трећина становништва. То показује да је привреда Црне Горе, посматрана у цјелини, у периоду од 25 година корјенито трансформирана, да су формирани нови извори за живот и рад и да су настале крупне социјално-економске промјене. Па ипак би било погрешно сматрати да ће се у наредном периоду наставити релативно опадање значаја пољопривредне производње као и у претходном раздобљу, и да ће предвиђени (у основи опередијељени) развој индустрије и терцијарних сектора моћи да се реализује при успореном развоју пољопривреде. Напротив, наше је мишљење да ће се пољопривредна производња морати поступно али и значајно трансформирати, и на тај начин одржавати не само сопствени развој већ и активно доприносити нормалном функционисању осталих привредних подсистема, посебно оних са којима ће убудуће све више имати везивних нити. Постоје извјесни фактори који дјелују у том смислу а, изгледа нам, најбитнији су следећи:

— под утицајем техничко-технолошког развоја стално се проширује обухват пољопривредног комплекса;

— везе између пољопривредног комплекса и индустрије значајно се повећавају, по броју и по интензитету;

— пораст броја становника у Црној Гори, њиховог стандарда и туристичког промета стално увећавају тражњу пољопривредно-прехранбених производа;

— преовлађивање интензивног развоја у ванпољопривредним гранама релативно смањење интензитет трансфера становништва из села у град и имплицира потребу екстензивног и интензивног повећавања пољопривредне производње и то не само ради усклађивања привредне структуре већ, паралелно са тим, и ради отварања нових радних мјеста за запошљавање незапосленог или недовољно запосленог пољопривредног становништва, те уклањања диференцијација између града и села и социјалних разлика које отуда проистичу.

Сваки од ових фактора има своју различиту тежину, одређену низом регионалних специфичности, и у сталном је процесу промјена снаге утицаја појединачног фактора у њиховом склопу као целини. Према томе, развој пољопривреде као гране није само важан чинилац укупног привредног развоја већ је и од непосредног и крупног социјалног значаја.

Сасвим је извјесно да тежиште развоја привреде Црне Горе не може бити на пољопривреди али, исто тако, будући развој пољопривредне производње мора бити интензивнији и бржи и то како ради потпунијег и рационалнијег развоја осталих привредних сектора, тако и ради складнијег односа града и села, а и ради заустављања процеса економско-социјалних диференцијација, које већ сада нијесу безначајне.

2. Ниво развијености пољопривреде у Црној Гори

На почетку социјалистичке изградње привреду Црне Горе карактерисала је изразита аграрна структура у основи које је била заостала пољопривредна производња. Ситни пољопривредни посјед, примитивна оруђа за рад, ниски приноси и висока аграрна насељеност биле су битне карактеристике пољопривреде. Слабо развијена индустрија, или њено скоро потпуно одсуство, и врло низак степен саобраћајне обухваћености простора наметали су потребу врло снажних иницијалних напора да би се покренуо иоле значајнији развитак привреде. Опредјељење, за убрзану индустријализацију, са тежиштем на развоју тешке индустрије, био је једино исправан пут развоја у таквим условима. Међутим, овакав метод развоја при иначе врло скромној акумулацији сужавао је реалне могућности за било какву значајнију трансформацију пољопривредне производње. На ванпољопривредне актив-

ности, нарочито на индустрију и саобраћај, отпада претежан дио бруто-привредних инвестиција.¹⁾ Тако је развој пољопривреде био у сјени развоја индустрије и саобраћаја, а средства која су и улагана за унапређивање и проширивање пољопривредне производње најчешће су била тако мала да њима нијесу могли бити извођени комплетни захвати, па су често дисконтинуирано реализовани, те су са гледишта ефекта дуго били замрзнути и коначно остајали упола или потпуно стерилни.

Учешће инвестиција у пољопривреди Црне Горе у укупној инвестиционој потрошњи било је ниже око три пута у односу на учешће инвестиција пољопривреде у земљи као цјелини. Док је у раздобљу од 1947-1969. у југословенску пољопривреду уложено 8,6% укупних друштвених бруто-инвестиција у основне фондове, у Црној Гори је уложено само 3,5%. На овакав однос пресудно су утицали неповољни услови Црне Горе за развој пољопривреде, снажна преокупираност изградњом и потребом развоја неких значајних индустријских и саобраћајних објеката и ограниченост средстава да би се напоредо могло улагати у више привредних сектора.

Недовољна инвестициона улагања само су један од разлога, мада врло значајан, који је сметао да се ова грана брже развија током дугог периода. Не мање су утицали и други чиниоци, као што су: ниске цијене пољопривредним производима, нерационална изградња, изосталост или недовољна проученост дугорочног концепта развоја, недовољна конзистентност у вођењу политике развоја пољопривреде, значајан трансфер радно способног становништва са села у град и врло наглашена дневна миграција село-град, нарочито у неким подручјима Републике, итд.

¹⁾ Опште је познато да је у Црној Гори највећи дио инвестиција уложен у неколико крупних објеката електрометалуршке базе и у неколико кичмене саобраћајнице. Основни подаци о учешћу инвестиција за пољопривреду у укупним инвестицијама виде се из следећег прегледа:

Друштвене бруто-инвестиције у основне фондове
пољопривреде у укупним бруто-инвестицијама

Период	(у процентима)	
	СФРЈ	СРЦГ ¹⁾
1947-1952.	6,7	5,4
1953-1956.	6,2	1,9
1957-1960.	12,4	4,0
1961-1966.	8,9	3,6
1967-1969.	7,9	3,0
1947-1969.	8,6	3,5

(Обрачунато према материјалу „Инвестиције 1947-1966“, Институт за економику инвестиција, Београд, марта 1968. и СГЈ/1970).

Развој пољопривредне производње у Црној Гори²⁾ и ниво достигнуте развијености најбоље се може уочити из сљедећих података (таб. 1. и 2):

Таб. 1. Производња важнијих пољопривредних производа

		(годишњи просјек)		
		1947-1951.	1960-1961.	1968-1969.
Жито	тона	32 740	58 941	54 141
Дуван	„	305	205	405
Кромпир	„	13 325	38 400	48 450
Шљиве	„	7 246	10 958	14 290
Остало воће	„	10 650	11 180	12 760
Грожђе	„	3 760	3 730	8 140
Млијеко	„	—	58 000	64 000
Месо (прираст живе мјере)	„	—	21 000	15 000

Таб. 2. Површине, стока и опрема пољопривреде

		1953.	1960.	1969.
Оранице и баште	хектара	55 000	68 000	65 000
Воћњаци	„	4 800	9 000	9 000
Виногради	„	800	1 000	2 000
Ливаде	„	93 400	115 000	112 000
Говеда	грла	191 800	177 000	161 000
Коњи	„	24 400	32 000	30 000
Овце	„	534 500	639 000	572 000
Козе	„	88 900	—	—
Свиње	ком.	32 400	35 000	27 000
Живина	„	184 000	306 000	446 000
Трактори	„	69 000	170 000	264 000
Остале машине	„	416	125	314
Плугови	„	7 250	13 000	14 000

Неколико поратних година производње главних пољопривредних производа била је испод уочиратног нивоа. Већ у декади од 1951-1960. достиже се и премашује предратни обим, дјелимично мијења структура производње, иако је читав овај процес врло лаган.

²⁾ Подаци у датим прегледима о производњи, површинама, стоци, опреми, приносима и индексима физичког обима производње сређени су према СГ НРЦГ/1955. и СГЈ/1956, 1962. и 1970. год.

У раздобљу од 23 године (1947-1969) производња жита повећана је око 65%, воћа 57%, грожђа 115% итд. Број стоке и производња сточних производа, укупно посматрани, нијесу имали већих промјена иако је у самом сточарству дошло до извјесних структурних промјена. Сточарска производња, наиме, веома незнатно је повећана али је дијелом измијењен састав ове гране (забрањено је држање коза, знатно повећан број живине и дјелимично побољшан расни састав говеди).

Илустрацију кретања физичког обима пољопривредне производње и прераде њених производа потпуније пружају индекси којима је обухваћена ова грана у цјелини, што се види из прегледа у таб. 3.

Таб. 3. Индекси физичког обима пољопривредне производње

Година	Базни	Ланчани
1948.	100	100
1949.	110	110
1950.	104	95
1951.	196	96
1952.	100	100
1953.	109	109
1954.	94	94
1955.	109	116
1956.	119	109
1957.	145	122
1958.	139	96
1959.	162	117
1960.	159	98
1961.	211	133
1962.	198	94
1963.	253	128
1964.	253	100
1965.	248	98
1966.	285	115
1967.	299	105
1968.	281	94
1969.	275	98

Све до 1955, са мањим одступањима по годинама, пољопривредна производња стагнира да би у наредним годинама преовладао тренд релативно значајног повећавања. Како су у пољоприв-

вреди присутна годишња колебања под утицајем природних услова, то је за реалнију оцјену повећања производње потребно узети трогодишњи просјек на почетку и крају посматраног периода. Према томе, ако се трогодишњи просјек производње од 1948-1958. обилежи са 100, тада је њен обим у трогодишњем просјеку од 1967-1969. повећан око 2,7 пута, односно просјечна годишња стопа раста износи око 4,9%. Опште посматрано, оваква стопа раста за пољопривреду је задовољавајућа, чак и висока, али се при томе мора имати у виду да је у овом случају првенствено настала као посљедица ниске основице и развоја капацитета прераде, који су највећим дијелом алиментирани базном пољопривредном производњом изван подручја Црне Горе. Наиме, врло мали обим производње првих година послје рата и иначе мали обим ове производње у Црној Гори, макар и при незнатним повећањима и мањим структурним промјенама, показује високо релативне односе. Други моменат који је утицао на релативно њено повећање јесте развој прерађивачких капацитета који су претежним дијелом снабдијевани сировинама изван Црне Горе (кланице, млинови и још неки објекти прераде у оквиру друштвено-пољопривредних газдинстава).

Посебно је важно имати у виду да је развој пољопривреде у Црној Гори претежно био екстензиван и да интензивно коришћење обухвата само мали дио ове гране. Структура површина незнатно је промијењена, савремена агротехника примјењује се на малим површинама, број стоке се не повећава и са спором трансформацијом заосталог састава а приноси су, иако значајно повећани, знатно испод просјечних приноса у земљи као цјелини. Ове констатације најбоље потврђују подаци у таб. 4.

Таб. 4. Структура обрадивих и ораничних површина

— у 000 хектара —

	1953.	%	1969.	%	1969/1953.
1. Обрадива површ.	159	100,0	188	100,0	118,2
— оранице	55	34,6	65	34,6	118,2
— воћњаци	5	3,1	9	4,8	180,0
— виногради	1	0,6	2	1,1	200,0
— ливаде	98	61,7	112	59,5	114,4
2. Оранице	55	100,0	65	100,0	118,2
— жита	38	69,1	38	58,5	100,0
— индустријско биље	1	1,8	1	1,5	100,0
— поврће	6	10,9	11	16,9	183,3
— сточно крмно биље	2	3,6	8	12,3	400,0
— угари и необрађено	8	14,6	7	10,8	85,5

Приноси (двогодишњи просјек)

		1953/54.	1968/69.
Пшеница	тс/ха	7,2	16,8
Раж	„	7,6	11,4
Кукуруз	„	7,9	15,7
Дуван	„	8,6	8,3
Кромпир	„	31,6	66,5
Шљиве	kg по стаблу	10,8	11,5
Брескве	„	4,9	10,5
Грожђе	kg по чокоту	0,5	1,3

Обрадиве површине повећане су свега 29 000 ха, од чега на ливаде отпада 14 000, оранице 10 000 и на дугогодишње засаде 5 000 ха. За рачун повећања ораничних површина повећане су површине под поврћем и крмним биљем.

Готово код свих водећих култура повећани су просјечни приноси преко два пута, што, свакако, представља значајан напредак. Међутим, још добар дио ратарских површина и дугогодишњих засада даје ниске приносе. Просјечни су знатно испод југословенског просјека. Тако, двогодишњи просјечни приноси (1968-1969) били су нижи од југословенског просјека: пшенице 27%, кукуруза 48%, дувана 25%, шљива 18%, млијека по крави музари — 30%, док су само приноси грожђа, ражи и неких врста воћа достигли просјек у земљи.

Осврт на развој и достигнути ниво развијености пољопривреде у Црној Гори претпоставља осврт и на неке најважније карактеристике друштвеног и индивидуалног сектора пољопривреде с обзиром на то што утицај сектора власништва на начин и ефекте привређивања у овој грани није мали.

Од укупне обрадиве површине друштвена газдинства располажу само с 6,9% а учествују у друштвеном производу око 17% и у откупу пољопривредних производа око 25%. Ови подаци јасно показују да је учешће друштвеног сектора незнатно али, исто тако, илуструју да је у њему интензитет привређивања већи него у индивидуалном сектору. Међутим, економско-финансијски положај друштвених газдинстава није повољан и може се тумачити различитим разлозима: од нерационалних, недовољних и некомплексних инвестирања па до претјеране уситњености, и патуљастих размјера газдинства, неповољних цијена, нејасних концепција развоја, недовољног бављења проблемима производње и тражења рјешења у сфери промета итд.

Степен развијености и продуктивности друштвених пољопривредних газдинстава у Црној Гори добрим дијелом могу да илуструју и следећи подаци:

(1969. год.)
СФРЈ СРЦГ

1. Просјечан број запослених по једној привредној орган.	120	65
2. Просјеч. укуп. средс. по једној привр. орган. (у 000 дина.)	8 910	3 885
3. Пољопривр. површ. по једној привред. орган. (у ha)	887	602
4. Оранице и дугогодишњи засади по једној привр. орган.	521	59
5. Број трактора на 1 000 ha ораница и дугогод. засада	26	36
6. Број осталих машина на 1 000 ha оранице и дугогод. засада	19	23
7. Утрошак вјештач. ђубрива по хектару пољ. земљиш. у kg	460	71
8. Приноси пшенице тс/ha	36	23
9. Принос кукуруза тс/ha	59	24
10. Млијекo по крави музари (l)	3 615	2 796

Друштвена пољопривредна газдинства у Црној Гори врло су уситњена, са знатно нижим приносима од друштвених газдинстава у Југославији, мада са већим степеном механизоване опремљености. Просјечно на газдинство долази мала обрадива површина и са знатно нижом потрошњом вјештачког ђубрива по хектару, па је при таквом стању врло неповољан однос између фиксних и релативно фиксних и пропорционалних трошкова.

Индивидуална пољопривредна газдинства веома су ситна и са малом производњом, нарочито са малом робном производњом. Према попису на основу узорка, процијењено је да је 1969. било 64 000 индивидуалних пољопривредних газдинстава са 321 000 становника. Ова газдинства су посједовала 41 000 ha обрадиве површине (не рачунајући ливаде као ниско продуктивне површине) тј. на једно газдинство је долазило само око 0,64 ha оранице, башта и дугогодишњих засада. Исте године југословенско индивидуално газдинство располагало је просјечно са 2,1 ha оранице, башта и дугогодишњих засада. У Црној Гори је било 3,6 индивидуалних газдинстава са механичком погонском снагом, а у Југославији 11,1^{0/0}, док је електрифицираних газдинстава било у Црној Гори 51,6^{0/0}, а у Југославији 72,9^{0/0}.

Посебно је интересантна величина новчаних примања индивидуалних газдинстава и њихова структура.

Новчана примања по индивидуалном газдинству 1968.
— у динарима —

	СФРЈ	%	СРЦГ	%	Однос СРЦГ према СФРЈ
Укупна примања	9 758	100,0	6 061	100,0	62,1
— Примања од газдинства	3 859	39,5	2 564	42,3	66,4
— примања ван газдинства	5 899	60,5	3 497	57,7	59,3

Новчана примања индивидуалних газдинстава у Црној Гори нижа су око 38% од просјечног примања југословенског индивидуалног газдинства. Карактеристично је да само око двије петине примања потиче са газдинства, а три петине ван газдинства.

У 1968. национални доходак индивидуалног сектора пољопривреде износио је у Црној Гори 412 милиона динара, што по становнику који живи на индивидуалном пољопривредном газдинству износи око 1 284 динара, или око 60% ниже од просјечног дохотка по глави у Републици. Индивидуална газдинства, поред дохотка из газдинства, учествују у укупном националном дохотку и путем примања ван газдинства (радни однос, социјална примања итд.) па су њихови дохоци већи. Како је то наведено у прегледу, ова примања износе по газдинству око 3,5 хиљада динара. Према томе, индивидуални сектор пољопривреде са 321-ом хиљадом становника, односно са 64 000 газдинстава, располагао је, осим са 412 милиона дохотка са газдинства, и са 223 милиона дохотка добијеног ван газдинства, односно са 1 981-им динаром дохотка по глави. Остало становништво у Републици имало је доходак по глави 5 112 динара.³⁾

Протеклих 25 година са села се одлио знатан дио становништва у град, и оно се на селу значајно диференцирало. Док је овај процес у Југославији имао утицаја на стварање услова за повећавање пољопривредне производње и њено подруштљавање,⁴⁾ у Црној Гори је и при врло снажном одливу са села, знатно

³⁾ Овај обрачун има само индикативну вриједност и тако га треба схватити. Иначе, ови су односи у поређењу са Југославијом следећи:
1968. год.

	СФРЈ	СРЦГ
1. Укупан национални доходак у милионима	101 573	1 713
2. Доходак инд. сект. пољопр. у милионима	16 750	412
3. Новч. прим. индивид. газдин. ван газдин. у милион.	15 340	224
4. Укупан доходак индив. газд. (2+3) у милионима	32 090	636
5. Преостали доходак (1—4) у милионима	69 483	1 095
6. Укупан број становника у хиљадама	20 154	535
7. Становника у индивид. пољ. газдин. у хиљадама	11 989	321
8. Остало становништво	8 165	214
9. Доходак по станов. у динарима (1:6)	5 040	3 239
10. Доходак по становнику у индивид. загд. (4:7)	2 676	1 981
11. Доходак по глави осталог становништва (5:8)	8 510	5 112

(Обрачунато према СГЈ/1970).

Захватања из дохотка индивидуалног газдинства у корист заједнице мања су него што је случај са захватањем у друштвеном сектору привреде, али су разлике у националном дохотку по глави врло значајне и указују на диференцијације чији је процес нарочито посрпљен успоравањем трансфера становништва из индивидуалног сектора пољопривреде у ванпољопривредне активности.

⁴⁾ У вези промјена на селу видјети рад професора др Петра Марковића, „Аграрна политика Југославије и резултати у производњи“, „Социологија села“, бр. 29-30, Загреб 1970.

спорије текао, како у погледу продора друштвеног сектора, тако и у погледу повећавања обима производње у индивидуалном сектору пољопривреде.⁵⁾

На основу наведених података о пољопривредној производњи у Црној Гори, њеном развоју посљедњих 25 година и поређењу према пољопривреди у земљи може се констатовати следеће:

— У посљератном периоду пољопривредна производња Црне Горе повећана је око 2,7 пута, што свакако представља значајан напредак у развоју ове гране. Она је првенствено резултат мале стартне основе а дјелимично и измијењене структуре производље, те се може рачунати да је базна пољопривредна производња повећана свега 70—80⁰/. Укупан обим производње мали је и недовољан да подмири потребе становништва у основним производима;

— Инвестиције у пољопривреди Црне Горе биле су релативно мање него у пољопривреди Југославије. У периоду од 1947-1969 оне у пољопривреди Црне Горе учествују 3,5⁰% у укупним инвестицијама, а у Југославији 8,6⁰%. Знатан број инвестиционих захвата био је непотпун, дуговременски извођен и са релативно малим економским ефектом;

— Начин привређивања у пољопривреди, иако у много чему промијењен, претежно је екстензиван. Недовољно се примјењују савремене агротехничке мјере, споро се врши поправка обрадивих површина и оплемењивање сточног фонда, а учешће друштвеног сектора пољоприврде мало је и без довољно снажног утицаја на укупно кретање ове производње;

— Приноси су значајно повећани у односу на непосредни посљератни период али још заостају за југословенским просјеком и за потенцијалним могућностима природних еколошко-географских чинилаца;

— Процес убрзане индустријализације као основни метод привредног развоја имао је за посљедицу снажан трансфер становништва са села у град али и недовољан повратни утицај на трансформацију пољопривреде и њен складнији развој са укупном привредом;

— Концепција развоја пољопривреде често је трпјела коректуре, тако да су друштвена газдинства остала ситна, економски слабо фондирана а политиком цијена, кредита и других инстру-

⁵⁾ У Црној Гори новчани приходи индивидуалних газдинстава од продаје пољопривредних производа износили су 1968. просјечно по газдинству 2 564 динара и били мањи од прихода по газдинству у Југославији једну трећину. Ако се у Црној Гори изузму газдинства приморског појаса и Зетско-Бјелопавлицке равнице, а што чини непуну трећину индивидуалних газдинстава, онда се да примијетити да је робна производња осталих индивидуалних газдинстава знатно нижа и претежно натурална.

мената често довођена у позицију преокупације прометом, изградњом капацитета прераде на сировини других подручја, те су за постављала унапређивање и развој базне пољопривредне производње;

— Индивидуални сектор пољопривреде и даље посједује претежан дио пољопривредног потенцијала. Он није довољно повезан са друштвених сектором. Таква му је структура прихода да не постоји довољан економски интерес за брже унапређивање пољопривреде. Најзад, не мали број газдинстава је без радно способног становништва и опреме па је знатан дио површина у индивидуалном сектору слабо обрађен и крајње екстензивно коришћен.

Гледано у цјелини, развој пољопривреде у Црној Гори и поред значајних резултата, мјерених поређењем садашњег стања и оним прије двадесетак година, ипак се кретао само на доњој граници, тј. по оној стопи раста која је крајње нужно морала проистацати из убрзаног процеса индустријализације и укупног друштвено-економског развитка Црне Горе и земље у цјелини.

3. Услови за развој пољопривреде у Црној Гори

И површно познавање основних услова за развој привреде Црне Горе упућује на закључак да ће, бар наредних шест до седам година, приоритет имати развој индустрије, саобраћаја и туристичке привреде, а пољопривреда ће се наћи међу гранама секундарног значаја. Овако опредјељење имало је свог оправдања у протеклом периоду а вјероватно представља и рационалан избор за непосредан средњорочни период. Па ипак, потребно је између приоритетног и секундарног наћи одговарајући однос, који је стицајем нових услова објективно промијењен у односу на онај у протеклом периоду.

На почетку посљератног периода Црна Гора није имала индустрије, ни модерних саобраћајница, па су јој биле неразвијене и све остале привредне гране. У таквим условима избор убрзаног развоја индустрије и саобраћаја одговарао је не само општем развоју југословенске привреде већ и конкретним условима Црне Горе. Стога су и чињени максимални напори да се они развију, чиме су стварани материјални предуслови да се постигне максимална дугорочна стопа природног раста. За подручје са неразвијеном привредом, са ниским дохотком по становнику и врло малом акумуляцијом, тактв метод развоја, иако у основи једино исправан са дугорочног гледишта, значио је повукивање врло оштре границе између приоритета и онога што није спадало у његов садржај, и у извјесном смислу, једноставност привредног развоја.

Гранска структура инвестиција то најбоље илуструје. Највећи дио привредних инвестиција отпадао је на индустрију и саобраћај, у оквиру ових области на неколико крупних објеката, чиме су биле врло ограничене могућности за развој остале привреде, поготово првих петнаестак година. Мора се нагласити да је овај процес у Црној Гори дуго трајао, и да су све до данас, а то се може очекивати и још неколико наредних година, постојале само скромне могућности за развој осталих грана привреде. Изузетак у том погледу чини туристичка привреда, која послје 1960. (захваљујући природним условима, побољшању саобраћаја, наглом расту туристичке тражње, девизним ефектима и курсу југословенске економске политике) искоришћава шансу и постиже врло брзи успон.

У таквим условима за пољопривреду као грану није било довољно расположивих средстава да би се развијала у складу са индустријом, са растућим потребама тражње становништва, могућностима извоза и потребама туристичког промета. Мада расположива средства нијесу једини разлог заостајања пољопривредне производње у односу на укупну привреду, ипак је њихова недовољност била један од главних фактора који је одређивао темпо њеног развоја. Дакако, не смије се потцијенити и низ других фактора: мијењање концепције развоја, уситњеност и временска несинхронизованост улагања, некомплексност улагања, неки потпуни инвестициони промашај, споро мијењање менталитета становништва и сл. Но, мора се имати у виду да трансформација тако заостале пољопривреде изискује прије свега производно прилагођавање природним условима, специјализацију производње, окрупњавање и трансформацију сточног састава. Захвати усмјерени на промјену таквог стања претпостављају, у првом реду поправку и мелиорацију земљишта, обједињавање комплекса, побољшање агротехнике, механизације и минерализације и измјена структуре производње и побољшање сорти биљака итд.

Очигледно је да то може бити реализовано само уз ангажовање обимне акумулације и уз постојање дугорочног конзистентног програма развоја који, поред инвестиционе политике, има и програм социјалних, економских и других мјера чија је синхронизованост дејства неопходна. Непостојање или недовољно присуство свих ових елемената морало је имати за посљедицу да тако заостала грана (иначе по својој унутрашњој и традиционалној интерности неспособна за брзи преображај без снажних спољних покретача) остане у претежном дијелу на старим основама и заостане за укупним развојем.

Поставља се питање који су то нови услови што намећу потребу да развој пољопривреде буде бржи него што је био у протеклом раздобљу и какво је мјесто пољопривреде у будућој структури привреде Црне Горе. Има много нових услова који се

стичу и чине реалне могућности да пољопривреда на подручју Црне Горе уђе у фазу бржег и интензивнијег развоја. Прије свега, ту спадају следећи:

(1) Смањена је аграрна насељеност и повећана пољопривредна производња, па је смањено и сиромаштво села, а тиме створене и повољније могућности сопственог акумулирања за бржи развој. Док је 1948. пољопривредно становништво чинило око 80% укупног становништва, дотле, како се процјењује, 1969. пољопривредног становништва је само нешто око 45% укупног. У 1948. на 100 ha обрадивих површина било је близу 200 становника а 1969. тај број се креће око 128 становника, при чему је укупна пољопривредна производња повећана.⁹⁾

(2) Друштвени сектор пољопривредне производње, иако са малим учешћем у укупном пољопривредном потенцијалу и незавидним економско-финансијским положајем, налази се у фази освајања значајних површина у главном равничарском рејону Црне Горе, има знатан број стручног особља са дугогодишњим искуством, низ стручних институција и организационо је тако конституисан да може, уз веома мали пораст трошкова изван непосредне производње (разни фиксни и релативно фиксни трошкови организације, руковођења, рада стручних служби итд.) повећавати обим производње.

(3) Саобраћајни услови у Црној Гори потпуно су измијењени. Изградњом магистралног пута у Црногорском приморју и његовог крака према Косову, модернизација и реконструкција разних путних праваца, затим завршетак пруге Београд — Бар, као и реализација пројектованих новоградњи и модернизација путне мреже, преставаљају битан фактор за лакше и брже интензивирање ужих пољопривредних подручја која су до скоро била изолована, неприступачна и упућена на неразвијено локално тржиште, те претежно орјентисана на натуралну производњу.

(4) Индустијски и укупан привредни развој Црне Горе утицао је да се формира релативно велики број градског становништва чија је конзумна моћ пољопривредно-прехранбених производа велика и искључиво се мора задовољити преко тржишта. Сталан развој туристичког промета такође повећава потрошњу пољопривредно-прехранбених производа. Када се има у виду повећавање броја становника, повећавање туристичког промета, повећавање и мијењање структуре потрошње пољопривредно-прехранбених производа по становнику, тада је сасвим јасно да ће потребе за пољопривредно-прехранбеним производима стално расти, јако подстицати повећавање производње и помијерати релативни однос цијена у корист ове производње. Полазећи од прогнозе броја становника у 1980, повећања броја туриста и узимајући

⁹⁾ Обрачунато на основу СГ НРЦГ/1955. и СГЈ/1970.

норматив потрошње по становнику неких основних производа у подручјима која сада имају доходак по глави који се може грубо претпоставити да ће бити остварен у Црној Гори 1980, добијају се оријентациони подаци да ће се повећати потрошња у Црној Гори слjedeћих 10 година: меса два пута, млијека 1,8 пута, поврћа 3,5 пута, воћа 4 пута, јаја 4 пута. То индицира снажан пораст тражње подручја, што је битан фактор и стимуланс за повећање производње.

(5) Пољопривреда нема само функцију да осигура основну исхрану становништва већ и да снабдијева индустрију потребним сировинама и да извози што веће количине производа којима се земља повољно уклапа у међународну подјелу рада.⁷⁾ Тако, 1968. год. пољопривреда је учествовала у репродукционој потрошњи прехранбене и дуванске индустрије 55,7⁰/₀, индустрије текстила и коже 17,5⁰/₀, у шумарству 18,5⁰/₀, односно у укупној репродукционој потрошњи привреде, укључујући и саму пољопривреду, око 17⁰/₀.⁸⁾ Учешће пољопривреде у извозу такође је значајно. Степен зависности процеса производње у пољопривреди од увоза врло је мали, а повећање пољопривредне производње непосредно се одражава на смањење увоза или на повећање извоза (увоз и извоз пољопривредних производа) и посредно путем извоза и увоза сектора које снабдијева пољопривреда (туристичко-угоститељска привреда, кожа и обућа, текстил, дуван, прехранбена индустрија, хемијска).

Пољопривреда је учествовала у укупном југословенском извозу 1969. 14,3⁰/₀ а увоз пољопривредних производа чинио је око 7,6⁰/₀ увоза. Ако се има у виду и посредан утицај пољопривреде на девизни биланс, онда је врло јасно колико ова грана има значаја за укључивање земље у међународну подјелу рада.

У погледу значаја пољопривреде за снабдијевање индустрије и девизни биланс постоје велике разлике између појединих региона у нашој земљи. Мада у привреди Црне Горе, а и у другим подручјима наше земље, не постоје регионално затворени међусекторски input-i — output-i, ипак треба истаћи значај пољопривреде Црне Горе за развој њене индустрије и за однос извоза и увоза роба, односно за девизни биланс у цјелини.

⁷⁾ О функцијама пољопривреде видјети у раду професора др Владимира Стијетића, „Пољопривреда у југословенској привреди“, „Социологија села“, бр. 29-30, Загреб, 1970, стр. 13 и 14.

⁸⁾ С обзиром на то што су цијене пољопривредним производима биле врло депресиране, то су исказани постоци учешћа пољопривреде у испорукама поменутих сектора знатно већи, тј. њихова зависност од пољопривреде знатно је већа него што се то може закључити на основу цијеновног израза.

Подаци су обрачунати према публикацији Савезног Завода за статистику „Привредни биланси Југославији 1966-1969“, Београд 1971, таб. 3-1.

У индустрији Црне Горе, иако још релативно мало учествује у укупној индустријској производњи, постоје значајни објекти чију репродукциону потрошњу чине производи пољопривреде (кожа, вуна, дуван, воће, јечам, свјеже месо).

У друштвеним пољопривредним организацијама све више се развијају индустријски погони (мљекаре, кланице, прерада грожђа и воћа, производња брашна итд.), чије рационално пословање и оптимални режим рада може бити остварен само уз постојање издашне сопствене сировинске базе.

Према томе, пунија диверзификација индустрије у Црној Гори, са којом се мора све више рачунати и свјесно је подстицати, у великој мјери ће зависити од темпа развоја пољопривредне производње.

У извозу из Црне Горе пољопривреда незнатно учествује, свега око 7^о/_о. Међутим, кроз кнабдијевање туристичко-угостиољских капацитета значајан дио пољопривредних производа продаје се за инострана средства плаћања и на тај начин утиче на повећање девизних прихода. Ово је врло повољан начин „извоза“ пољопривредних производа али значајније повећање учешћа пољопривреде у извозу моће ће да се оствари тек када пољопривредна производња буде специјализована и заснована на природним предностима које пружа медитеранска клима за воће, поврће и грожђе и брдско-планинска област за сточарство.

Сваки од наведених момената све више се формира као фактор са релативно снажним дејством на позитиван развој пољопривреде у Црној Гори.

Пољопривредне површине Црне Горе износе око 564 000 ха, од чега обрадиве само 190 000. Њихова структура и положај врло су неповољни.

Подручје са могућностима медитеранске производње обухвата узани приобални појас и базен Скадарског језера. У њему се налазе релативно мале пољопривредне површине али је њихова продуктивна моћ врло значајна. Природни услови су такви да омогућавају не само производњу јужних него и раних култура, у вријеме док их још нема у другим крајевима. Поред тога, пољопривредне површине овог рејона размјештане су у комплексима чија величина омогућава примјену и употребу најмодерније механизације и технологије.

Највећи дио пољопривредних површина чине планински пањаци и ливаде, који се сада веома слабо искоришћавају. Извјесни покушаји да се ови потенцијали боље искористе остали су без великих резултата. То су нарочито ометали слабе саобраћајне могућности, ниске цијене сточарским производима, спори продор друштвеног сектора и одсуство упорне и дуготрајне акције за примјену савремених агротехничких и зоотехничких мјера које би одговарале брдско-планинским условима. Међутим, већ сада су

створени izvјesni предуслови da se и на том подручју отвори процес бржих промјена у пољопривредној производњи. Поред јавних саобраћајница, стално се шири и мрежа шумских путева, повећава се степен електрифицираности села, побољшава релативан однос цијена и потражње пољопривредних производа, расте ниво производно-техничких знања, искустава и опште просвећености сатновништва, све више се учвршћује сазнање да ванпољопривредне активности неће моћи да апсорбују расположиви радно-способни потенцијал, поступно се мијења менталитет становништва итд.

Развој индустрије у Црној Гори првенствено се заснива на капитално-интензивним гранама и објектима. Истовремено са овим шире се и капацитети индустрије, туризма и других грана које изискују већу примјену живог рада. Па ипак, читав развој привреде све више се ослања на примјену савремене технике и повећавање продуктивности рада, тако да се још за дуго мора рачунати са процесом одлива сеоског становништва, иако успореним. То је такође један од значајних чинилаца који намеће потребу да се морају предузимати стимулативне мјере за интензивније искоришћавање пољопривредног потенцијала.

Стрега између индустрије и пољопривреде у виду међусекторских излаза и улаза све је већа и у све већој мјери постаје условна подручју Црне Горе да дође како до брже диверзификације индустрије и брже трансформације пољопривреде, тако и до складнијих социјално-економских промјена нарочито на селу. Такво очекивање привредног развоја и јачања између индустрије и пољопривреде подразумијева поступан заокрет у структури инвестиција и нова одмјеравања разних инструмената којима треба подстаћи развој пољопривреде, њен преображај на савременим основама и омогућити да јој припадне мјесто у структури привреде које објективно произилази из склопа чинилаца развоја на подручју Црне Горе.